

Miroslava Suchánková

BETLÉMY ZE SBÍREK SLEZSKÉHO ZEMSKÉHO MUZEA

Abstract

An interesting collection of historical nativity scenes documenting the nativity-scene tradition in the territory of Czech Silesia and Northern Moravia from the end of the 18th century to the present forms part of the rich ethnographic collection of the Silesian Museum. The study outlines the development of this collection, describes it comprehensively and evaluates it from various perspectives.

Keywords: nativity scenes, crib, the Holy Family, Silesia, Silesian Museum, folk tradition, woodcarving

Celé Slezsko bylo kdysi rozsáhlou betlemářskou oblastí. Betlemářství mělo nejen významný ekonomický přínos pro danou oblast, ale zachycovalo také výtvarný cit a projev prostých řemeslníků. Tuto skutečnost dokládá kolekce betlémů, neúplných betlémových souborů, kulís a jednotlivých prvků, kterou spravuje ve svých sbírkách Slezské zemské muzeum v Opavě. Po celá desetiletí byla vytvářena a doplňována dary a koupěmi jednotlivých figur i celých kompletů přímo od výrobců, majitelů, případně prostřednictvím obchodů se starožitnostmi. Jen málo betlémů bylo do sbírky získáno jako původní celek. Většinou se jednalo pouze o části betlémových souborů bez hlavní scény, jednotlivé solitéry nebo ukázky práce regionálních řezbářů. I v případech, kdy se betlémy koupily jako celek, se u nich často projevovala různorodá kvalita, značná nesourodost a stylová nejednotnost, což byla známka neustálého doplňování betlémů, ať už koupí postav na vánočních jarmarcích nebo jejich vlastní výrobou. Betlémy sice nebyly sbírány systematicky, přesto kolekce dokumentuje výrobu a vývoj mnoha známých i neznámých tvůrců a významné betlemářské oblasti na území českého Slezska a severní Moravy od konce 18. století do současnosti. Jedná se o betlémy stavěcí i skříňkové, různého stáří, zhotovené odlišnými technikami a z rozličných materiálů. Kusé informace o betlemářích a betlemářských centrech se v průběhu času podařilo díky výzkumné práci muzejních pracovníků postupně doplňovat.

Prvním impulsem ke sbírání betlémů do muzea se stala výstava, která se uskutečnila v roce 1913 v **Muzeu císaře Františka Josefa** (*Kaiser Franz Josef Museum für Kunst und Gewerbe*) v Opavě. Představila dostupnou betlemářskou tvorbu z široké oblasti Jesenicka.¹ Z této doby pochází první akvizice betlémů, mezi něž patří např. rozsáhlý betlém Josefa Partsche z Andělské Hory, figurky z rodiny řezbářů Müllerů z Vrbna pod Pradědem a řezbářů Aloise Böhma a Josefa Bittnera z Bruntálu aj. Z výstavy tehdy obohatili své sbírky nejen soukromí sběratelé, ale i muzeum ve Vratislavi a ve Vídni.² V 19. století bylo Jesenicko oblastí s bohatou betlemářskou tradicí a pestrou produkcí. Výraznější centra známá výrobou betlémových figurek pracovala ve Zlatých Horách, v Horním a Dolním Údolí u Zlatých Hor, ve městě Jeseníku a přilehlých lázních Lipová, v Rejvízi, ve Vrbně pod Pradědem, v Andělské

1 Edmund Wilhelm BRAUN, *Schlesische Weihnachtskrippen*. in: M. Haberlandt, *Werke der Volkskunst III*, H 2–4, Wien 1917, s. 26.

2 E. W. BRAUN, *Schlesische Weihnachtskrippen*, s. 26 – uvádí, že stejně pěkný betlém jaký zakoupilo muzeum v Opavě (foto v publikaci na s. 26), se podařilo získat také Aloisi Plischkemu z Bruntálu. Erwin WEISER, *Die Krippenschau in Freudenthal*, *Freudenthaler Ländchen* 10/2, 1930, s. 9–12. Zmiňuje se o rozsáhlém betlému tvůrců Matthiase Kunerta a Josefa Partsche v majetku Aloise Plischkeho (foto v publikaci na s. 10). Květoslava MÁLKOVÁ, *Betlémové figurky a betlémy ze sbírek Muzea v Bruntále*, Bruntál 2006, s. 5–6 – uvádí, že foto tohoto betlému mají ve sbírkách Muzea v Bruntále.

Hoře a v Bruntále. Z většiny těchto míst, ale i z Krnovska, Opavska, z regionů na pomezí jihovýchodního Slezska, Králík a přilehlých oblastí severní Moravy, se muzeu podařilo získat do sbírek doklady individuální podomácké výroby i řemeslné produkce.

Zlaté Hory bývalo městečko, které za své bohatství vděčilo hlavně rudným dolům a rozkvětu obchodu s plátnem a přízí. Tak jako se střídalo období slávy a úpadku rudných dolů, tak pulzoval i obchod. Ve 30. letech 18. století pracovalo ve městě na 191 tkalců.³ V této době zde vedle plátenictví vzkvétalo také punčochářství. Prosperující město mělo několik pil, tři mlýny, papírnu, drátovnu. V polovině 30. let 19. století byly Zlaté Hory nejlidnatějším městem na Jesenicku s prosperující textilní výrobou. Kolem roku 1844 však došlo k prosazování strojově předené příze a k průniku bavlněných látek na trh, což mělo za následek úpadek tkalcovství. Lidé ztráceli práci. Léta bída a nezaměstnanosti tkalce i horníky nutila, aby si hledali nové zdroje obživy nebo alespoň doplňkové příjmy mimo původní zaměstnání. Postupně si někteří začali přivydělávat vyřezáváním betlémových figurek. Lidové betlemářství v této oblasti však nepochybně úzce souviselo také s existencí poutního místa Mariahilf ve Zlatých Horách.⁴ Byla to příležitost prodávat poutníkům vedle devocionálií, růženců a křížků i figurky do betlémů. Tradiční a nejrozšířenější formou vyskytující se v tomto regionu, byly dřevěné vyřezávané figurky dotvářené barevnou polychromií. Betlemářské umění řemeslníků z okolí Zlatých Hor zastupuje ve sbírkách práce **Bernharda Kutzera** (27. 6. 1794 – 14. 12. 1864), jednoho z nejvýznamnějších řezbářů oblasti.⁵ Ve sbírkách od něj evidujeme čtyři polychromované figurky, vyřezané z lipového dřeva.⁶ Jedná se o kráčejiho muže s holí, ženu s košem ovoce na hlavě, ženu s vánočkou a stojícího býka. Všechny tyto kusy byly do sbírek zakoupeny v roce 1928 od Jana Hubala z Javorníku. Lidovou betlemářskou tvorbu z oblasti Zlatých Hor reprezentují ještě dva soubory vyřezané ve stejném stylu z lipového dřeva a malované olejovými barvami.⁷ Oba byly zakoupeny od Gustava Braunera ze Zlatých Hor v roce 1913. První z nich vyřezal řezbář a kostelní malíř **Karel Knoblich** (30. 1. 1873 – 31. 12. 1936) pocházející z Heřmanovic u Zlatých Hor. Jeho specialitou byly obrázky s kulatým rámem a motivem poutního místa Panny Marie Pomocné.⁸ Betlémové

3 Rudolf ZUBER, *Zlaté Hory v období feudalismu*, in: Jan Beníšek (ed.), *Zlatohorský včera a dnes (1224–1974)*, Zlaté Hory 1975, s. 16.

4 R. ZUBER, *Zlaté Hory*, s. 21 – „S církevním životem souvisela zlatohorská zvláštnost – duchovní hry. Jejich počátky sahají do dob učitelování Tobiáše Goldchmidta, který roku 1613 předvedl se svým spoluúčitelem a studenty hru o Třech kráľích. Vedle této hry se provozovaly o velikonočních pašije, jimiž Zlaté Hory prosluly po celém Slezsku. Provozovaly se ještě na počátku 19. století a to zásluhou řezbáře Bernarda Kutzera z Horního Údolí. Hra začínala před farním kostelem, pokračovala cestou na horu sv. Rocha, kde končila dramatickým zobrazením Kristova umučení. Text pašijí byl vydán roku 1868 a 1869 autorem cenných vlastivědných prací A. Peterem, javornickým rodákem a školským inspektorem v Opavě. Podle zprávy z roku 1659 zpívali zpěváci pašije podle starého zvyku na radniční věži.“

5 Narodil se v Dolním Údolí u Zlatých Hor v rodině mlynáře Johanna Kutzera a Terezie, rozené Jokischové, jako jeden ze 14 dětí. Řezbářskému řemeslu se učil se u sochaře Kellera ze Skorošic, který záhy rozpoznal jeho výtvarný talent. V pozdější době se usídlil v Horním Údolí, kde vybudoval prosperující dílnu, ve které pracovali také jeho dva bratři – Patricius a Cyril a šest jeho synů – Severin, Zenobius, Johann, Raimund, Bernhard a Rafael. S pracemi Bernarda Kutzera se můžeme setkat zejména v kostelních interiérech na území bývalého rakouského i pruského Slezska. – viz: Otto WENZELIDES, *Heimatgeschichte. Das Geistesleben unserer Heimat*, Troppau 1922, s. 190–192.

6 Slezské zemské muzeum (dále SZM), Etnografická podsbírka, inv. č. N 2029, v: 20,5 cm; N 2030, v: 19 cm; N 2031, v: 24,8 cm; N 4138, v: 17,7 cm.

7 Tamtéž, inv. č. N 2041/1-17, N 2042/1-10 – v. figurek u obou souborů: 15–17 cm.

8 Marie SCHENKOVÁ, *Nástin dějin malířství konce 19. a počátků 20. století ve Slezsku II. 1. Slovník německých malířů*, Časopis Slezského muzea série B – vědy historické (dále ČSM – B), 36/2, 1987, s. 171–188.

figurky zhotovil kolem roku 1890. Představují Pannu Marii s Ježíškem na klíně, sv. Tři krále s doprovodem, ale hlavně měšťany a řemeslníky v dobovém městském a vesnickém oděvu. Součástí souboru je jeden díl architektury – brána. Sv. Josef v kolekci chybí. Druhá kolekce figurek byla zhotovena v řezbářské **rodině Müllerů** z Vrbna pod Pradědem ve 2. polovině 19. století. Jedná se pravděpodobně o práci **Antona Müllera** (1810 – 31. 1. 1885).⁹ Sedm kusů figurek znázorňujících poutníky, pastýře s ovečkami, muzikanty a řemeslníky doplňují dva ze dřeva vyřezané malované paláce s věží. Všechny figurky jsou přiklizeny či přibity na zelených podstavcových prkénkách nepravidelného tvaru. Z oblasti Zlatých Hor pravděpodobně pochází také řezbované postavičky, dílo neznámého autora, které se vyznačují podobným stylem rýhování povrchu figurek jako dva předchozí soubory.¹⁰ Sv. Josef, Panna Marie, pastýři, poutníci i utíkající chlapec jsou značně mechanicky poškozeny, mnohé bez končetin a podstavců. Polychromie je silně zvětřalá a místy oprýskaná. Muzeum je zakoupilo v roce 1966 od K. Vasňáka z Opavy.

Z betlemářského střediska Jeseníku a přilehlých lázní Lipová se v národopisných sbírkách SZM doklady nenacházejí. S oblibou si zde lidé vystavovali vyřezávané skříňkové betlémy, které byly zaplněny podobnými typy postav, jako se vyráběly ve Zlatých Horách. Na předvánočních trzích v Jeseníku se na konci 19. a na počátku 20. století prodávaly také figurky vyřezávané v Rejvízi, lokalitě známé výrobou hraček a později dřevařským průmyslem.

Jak jsme se již zmínili, v roce 1913 byly do muzejních sbírek zakoupeny od starosty Andělské Hory Ferdinanda Fuchswanše dřevorezby **Josefa Partsche** (19. 12. 1813 – 26. 9. 1886).¹¹ Figurky vyráběl v různých velikostech a ve velkém množství. Mezi 74 kusy evidovanými v muzeu se skrývá několik výškově rozdílných typů.¹² Lidské postavičky jsou vyřezány z jednoho kusu dřeva a přiklizeny k zeleným podstavcovým prkénkům oválného tvaru. Malba většiny figurek je provedena matnými barvami v klidných hlubokých tónech. Jesličkovou skupinu tvoří Panna Maria se vztaženými rukama, v nichž kdysi chovala Jezulátko. To se bohužel nedochovalo. Klečící sv. Josef v zeleném oděvu má o něco větší proporce než druhé figurky, jakoby patřil k jinému celku. To poukazuje na rozsáhlou, velikostně se lišící Partschovu tvorbu. Ostatní figurky představují postavy radujících se daráků, poutníků či pastýřů. Postav je celkem 11 a jejich charakteristickým znakem je pohyb. Na některých figurkách jsou tužkou na podstavcích napsaná jména Kunert, Schneider, Heißler a na velbloudech a žirafě Schwanke. Ve většině případů se jedná o řezbáře z dílny

9 K. MÁLKOVÁ, *Betlémové figurky*, s. 7, 10.

10 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 6965 – N 6972, v: 13–16 cm.

11 Josef Partsch se narodil v Andělské Hoře jako syn Josefa a Kláry Partschových. Byl nejmladší a nejslabší ze čtyř sourozenců, proto ho určili k hlídání dobytka. Na pastvě už jako chlapec začal vyřezávat první zvířátka a jiné figurky. Po absolvování obecné školy zůstal doma a zcela se věnoval řezbářství. Z finančních důvodů ho rodiče nemohli dát do učení k sochaři Bernhardu Kutzerovi do Horního Údolí. I bez vyučení však měl dost zakázek. Zhotovoval ozdoby pro výrobce nábytku v Bruntále, obstarával písmo na kříže na hroby a vyřezával na objednávku drobné figurky do jeslí. V roce 1856 odešel do Těšína, kde vyráběl ozdoby a andělské figurky pro stavitele varhan. Stal se známým v širokém okolí. Na oltář sv. Mořice v Olomouci vyřezal figury sv. Petra a Pavla v životní velikosti. Zhotovoval dřevorezby do kostelů v Polsku. Jeho specialitou a radostí však byly jesličky. Viz – Erwin WEISER, *Aus der Heimat Ehrenhalle. Der Krippelschnitzer Josef Partsch, Engelsberg, Freudenthaler Ländchen* 6/9, 1926, s. 81–84; E. W. BRAUN, *Schlesische Weihnachtskrippen*, s. 26–31; O. WENZELIDES, *Heimatgeschichte*, s. 192.

12 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 2037/1-74, v. postav: 9–11 cm, v. velbloudů: 25 cm, v. žirafy: 47 cm, v. ovci: 0,4–7 cm; E. W. BRAUN, *Schlesische Weihnachtskrippen*, s. 26. Nachází se zde fotografie betlému zakoupeného v r. 1913 od J. Partsche a v obrazových přílohách fotografie některých betlémových figurek; do současnosti se betlém v celku včetně pozadí ve sbírkách SZM nedochoval.

Josefa Partsche nebo o příbuzné a přátele, kteří se na výrobě betlémových celků podíleli, případně je vlastnili. O Matthiasi Kunertovi víme, že byl povoláním tkadlec z Andělské Hory, dlouhá léta stavěl Partschovy betlémy a vytvářel pro ně architekturu. Josef Schwanke byl synovec Josefa Partsche, povoláním listonoš. Bydlel v Andělské Hoře na ulici Karla Brunera, č. d. 125. Partsch se k němu po smrti své sestry přestěhoval. Franz Schneider žil v Andělské Hoře, č. d. 144. U jména Heißler se bohužel nepodařilo zjistit jeho totožnost.¹³ Zbytek figurek v kolekci tvoří jeden oslík, ovce, dva velbloudi a vzácně se v betlémech vyskytující žirafa. Dvouhrbý a jednohrbý velbloud se spolu s žirafou velikostně od ostatních figurek velmi odlišují. Jiné znaky jako např. polychromie a podstavec jsou shodné. Také ovce se rozměry liší. Větší jsou vyřezány ze dřeva a bíle natřeny. Mimo dřevěných zvířátek nacházíme v souboru i malinké ovečky zhotovené z těstové hmoty. Kvůli své malosti se obtížně vyřezávaly, proto je Partsch lisoval ve formě. Do kádlobu z mastku vyřezal negativní podoby zvířátek, ovce, kozy, jeleny a velblouda, které se lisovaly pouze z jedné strany, poté se obarvily a opatřily špejlí k snadnému upevnění v podložce. Jeden sedmistranný kádlobek se podařilo uchovat také ve sbírkách.¹⁴ Jako samostatný kus ve fondu evidujeme ještě jednu větší polychromovanou dřevořezbu od Josefa Partsche. Jedná se o pastýře nesoucího na zádech ovečku, tzv. Dobrý pastýř.¹⁵

***Kadlub z mastku určený k lisování zvířátek,
Andělská Hora, polovina 19. století
(Etnografická podsbírka SZM, inv. č. N 4146).***

Z Horních Holčovic v Údolí Zlaté Opavice pochází řezbovaná polychromovaná postava muže ve slovenském kroji s širákem na hlavě, jež v ruce drží kolo drátu. Představuje dráteníka.¹⁶ Zhotovil ji neznámý autor v polovině 19. století a do sbírek byla získána v roce 1930.

¹³ E. WEISER, *Aus der Heimat Ehrenhalle*, s. 83–84; E. WEISER, *Die Krippenschau*, s. 9–12.

¹⁴ SZM, Etnografická podsbírka, inv.č. N 4146, d: 7,6 cm, zakoupeno v roce 1913 od Ferdinanda Fuchswanse z Andělské Hory.

¹⁵ Tamtéž, inv.č. N 3031, v: 19 cm.

¹⁶ Tamtéž, inv.č. N 434, v: 16 cm.

V kolekci jesliček v národopisných sbírkách nechybí ukázky práce školených řezbářů **Josefa Bittnera**¹⁷ a **Aloise Böhma** (7. 6. 1895 – ?) z Bruntálu.¹⁸ Řezbované polychromované figurky J. Bittnera, které vznikaly kolem roku 1860, se podobají darákům Josefa Partsche z Andělské Hory. Vyjadřují však méně pohybu. Mezi nejpečněji patří skupina sv. Tří králů, z nichž každý má u sebe dva sloužící.¹⁹ Pro muzeum byly zakoupeny v roce 1913 od starosty Andělské Hory Ferdinanda Fuchswanse za 27 krejcarů. Do souboru získaného v roce 1929 přímo od sochaře a řezbáře Aloise Böhma patří postavičky dvojího typu. V inventární knize se píše, že se jedná o slezskou práci z počátku 19. století s biedermeierovskými slohovými prvky. Ale na první pohled je patrné, že postavičky vyrábělo více autorů. Některé jsou celé vyřezané ze dřeva, což můžeme považovat za práci Aloise Böhma.²⁰ Jiné mají jemně vypracovanou pouze hlavičku a končetiny. Nahrubo opracované tělíčko dotváří oděv modelovaný z papíru, vyztuženého olejovými barvami. Tyto figurky připomínají práci **Johanna Jielga** (24. 6. 1835 – 16. 6. 1903) z Vrba pod Pradědem nebo kralickou produkci. Tuto domněnku ovšem nemůžeme potvrdit. Oba typy figurek jsou přiklášeny k zeleným podstavcům nepravidelného tvaru. Další kolekci dokumentující závěrečné období výroby betlémů na Bruntálsku je práce neznámého školeného řemeslníka.²¹ Soubor sv. Tří králů se sloužícími a andělem umně vyřezal v 1. polovině 20. století. V inventární knize se dovídáme pouze informaci, že tyto drobné plastiky pocházejí ze starého muzejního majetku.

V letech 1974 a 1975 zakoupilo muzeum prostřednictvím obchodu se starožitnostmi v Ostravě po částech velký betlém. Původně pocházel z farního kostela Nanebevzetí Panny Marie v Městě Albrechticích u Krnova.²² Jednalo se vlastně o trosky dříve pohyblivého betlému s poničenými architektonickými prvky, polámanými figurkami a zničeným dřevěným převodovým mechanismem. Po důkladném konzervátorském zásahu a zkatalogizování ho pracovníci muzea zapsali pod 210 inventárními čísly, obsahujícími lidské a zvířecí figurky, architektonické objekty malované na lepence, vyztužené rošty, některé celodřevěné, a tři pozadí. Přes množství zakoupených figurek se nepodařilo koupit Ježíška, Pannu Marii ani sv. Josefa. Ostatní figurky představují pastýře, poutníky, děti, muzikanty, římské vojáky, cizokrajný průvod sv. Tří králů s mouřenínou, velbloudy, slonem a další daráky v městském i venkovském oděvu. Řezbované postavičky jsou polychromované, některé malované barvami s metalickými pigmenty a částečně zlacené. Zajímavostí v souboru je skupina sedmi židů, kteří mají detailně vyřezány pouze hlavy a ruce.²³ Tělíčka tvoří hrubě přitesané špalíky, oblečené do stejných černých bíle přepásaných kaftanů, s širokými bílými třásňovitými límci. Na hlavě mají, s výjimkou jedné figury, ploché černé klobouky s širokou krempou. Figurky se původně pohybovaly. Některé se klaněly, jiné se kývaly ze strany na stranu nebo zvedaly

17 Tamtéž, inv. č. N 2026/1-10, v: 11–15 cm.

18 Tamtéž, inv. č. N 2027/1-12, v: 15–18 cm; N 3009, v: 21,5; N 3010, v: 13 cm; O. WENZELIDES, *Heimatgeschichte*, s. 192–195.

19 Téměř identické sv. Tři krále eviduje ve sbírkách Muzeum v Bruntále pod inv.č. E1B-E3B, E316B – K. MÁLKOVÁ, *Betlémové figurky*, s. 122; jsou zde označeny jako práce neznámého autora z období kolem roku 1860. Že se jedná opravdu o Bittnerovu práci, dokazují fotografie 1–4 v příloze XV. publikace E. W. BRAUN, *Schlesische Weihnachtsskrippen*.

20 Figurky s inv. č. N 2027/6,7 vykazují shodné rysy s figurkami inv. č. E342B a E 343B ze sbírek Bruntálského muzea, viz K. MÁLKOVÁ, *Betlémové figurky*, s. 6, 29.

21 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 4172-N 4179, v: 17,5–21 cm.

22 Tamtéž, přírůstková kniha z let 1952–1987; inv. č. N 6708-N 6916, N 6988, v. postav: 14–22 cm, v. zvířat: 8–11 cm, v. velbloudů a slona: do 29 cm, v. architektury: 12–85 cm.

23 Tamtéž, inv. č. N 6786-N 6792.

ruce, v nichž držely knihy, které v současnosti chybí. Všechny figurky byly původně přiklizeny k vyřezávaným zeleným oválným podstavcům připomínajícím mech. Postupem doby některé podstavce nahradila čtyřhranná barevná prkénka. Chrámy, paláce, měšťánské domy, dvorce, zříceniny, městské zdi, brány a věže byly vyrobeny se smyslem pro styl a detail a mnohé z nich určité podle autentických předloh. Na některých architektonických objektech se zachovaly staré, místy nečitelné nápisy. Například na objektu N 6837 je čitelná část textu: „*dieses hat gemacht Martin Reyman Troppau den 18-ten November 1830.*“ Druhá část zní: „*renowiert im Jahr 1866, den 10. Dezember von Johann Steffek, Maler.*“ Měšťánský dům s inv. č. N 6838 je podlepen kusem starých novin, na nichž můžeme zřetelně přečíst datum 30. října 1849. Na základě těchto útržkovitých údajů by architektura albrechtického betlému pocházela s největší pravděpodobností z 30. let 19. století a sochař **Martin Reyman** (1807–1863) by byl jeden z původních tvůrců architektonických betlémových prvků.²⁴ Neznámý malíř **Johann Steffek** pak malíř, který renovoval v 60. letech 19. století jesličkovou architekturu a snad ji doplnil i o další prvky. Kdo však byl původním autorem více jak stovky figurek, se zřejmě už nikdy nedovíme. Současně s betlémem byla získaná i dvě nesignovaná pozadí malovaná křídlovou temperou na ručním papíře²⁵ a jedno pozadí malované olejovými barvami na plátně.²⁶ Akvarely na papíře představují pastýřské, lovecké a vojenské náměty umístěné v kopcovité romantické krajině s pohledy na města v dáli. Malba idylické krajiny je provedena velmi zručně s velkou výtvarnou kvalitou. Původně tvořila obě malovaná pozadí celek, který byl později rozstřížením rozdělen na dva díly. Pozadí na plátně maloval okolo poloviny 19. století neznámý profesionální autor. V romantické krajině s hradem jsou zobrazena dvě orientální města, jedno v popředí, druhé v dálce mezi horami. Postavičky lidí a zvířat se na něm téměř nevyskytují. Dohromady s řezbovanými figurkami zakoupilo muzeum v roce 1975 i neúplný a značně poškozený soubor figurek malovaných na lepence, pocházejících taktéž z farního kostela Nanebevzetí Panny Marie v Městě Albrechticích.²⁷ Jedná se o čtyři postavy tureckých vojáků na koních a sedm stromů zhotovených neznámým autorem.

Oblast Opavska v muzejních sbírkách zastupují jak řezbované, tak ploché ručně malované papírové figurky opatřené na zadní straně dřevěnou špejlí určenou k zapíchnutí figurky do mechu nebo jiné měkké podložky. V roce 1917 byly do muzejních sbírek zakoupeny jesličkové figurky od L. Černína ze Štítiny.²⁸ Řezbované polychromované postavičky silně připomínají králické figurky větších rozměrů. Anděl, dva králové, pastýři a řemeslníci jsou poměrně hrubě opracováni s přiklizenými řezanými pažemi. Všechny figurky jsou připevněny na barvených podstavcích nepravidelného tvaru. Jedná se o práci z 2. poloviny 19. století.

V roce 1936 se pracovníkům muzea podařilo koupit od Adolfa Gortha z Opavy originální kolekce 297 kusů figurek, stromů a architektonických prvků malovaných na lepence.²⁹ V průběhu 20. – 40. let 19. století ji zhotovili čtyři malíři, **Ferdinand Prosser, Johan Iwan, Ferdinand Koll a Gustav Knapp**. Autoři některé díly opatřili signaturami a vročením. Všechny postavy namalovali v dobovém oblečení řemeslníků a měšťanů s ohlasy rokokového stylu. Můžeme vidět římské vojáky, úředníky, měšťany, šlechtice, rabíny, mnichy nebo

24 Alfred KARÁSEK – Josef LANZ, *Krippenkunst in Böhmen und Mähren vom Frühbarock bis Gegenwart*, Marburg 1974, s. 211.

25 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 6915/1, rozm.: 300x72 cm; inv. č. N 6915/2, rozm.: 225x72 cm.

26 Tamtéž, inv. č. N 6916, rozm.: 340x38 cm.

27 Tamtéž, inv. č. N 6913/1-4, N 6914/1-7; v. vojáků: 8 cm, v. stromů: 22–26 cm.

28 Tamtéž, inv. č. N 2028/1-9, v: 14–16 cm.

29 Tamtéž, inv. č. N 2025/1-297, menší soubor v: 17-19 cm; větší soubor v: 20–24 cm.

Betlém, malba na lepence, autoři: Ferdinand Prosser, Johan Iwan, Ferdinand Koll, Gustav Knapp, polovina 19. století (Etnografická podsbirka SZM, inv. č. N 2044).

prosté venkovany s nůsemi a ošatkami přinášející dary Ježíškovi. Samozřejmostí jsou stáda oveček s pastýři zaujímavými různě polohy. K zajímavostem patří postava zahradníka s růží nebo zdařilé vyobrazení ptáčníka a košatých stromů obsypaných ptáky. Figurky v betlémě jsou provedeny ve dvou velikostech. Ve dvojím provedení se vyskytuje také sv. Rodina a skupina sv. Tří králů. Scénérie města se vyznačuje krásnými budovami, paláci s branami a věžemi, starými měšťanskými domy a hradbami. I když na betlémě pracovali čtyři autoři, je na něm vidět snaha tvůrců o kontinuitu obsahu a jednotný výsledek. Rukopis jednotlivých autorů můžeme postihnout pouze v detailech. Největší měrou se na vzniku betlémě podílel Ferdinand Prosser, jehož signatura se dochovala na 70 figurkách. Vstoupil do tvorby betlémě kolem roku 1833, což dokumentuje postavička ženy vylévající vodu z díže ovcím do napajedla. Největší malířskou aktivitu projevil ve 40. letech 19. století, přičemž jeho poslední signovaný a datovaný kus pochází z roku 1849. Ferdinand Prosser se většinou podílel na výrobě menších typů daráků. Od Gustava Knappa se dochovalo 15 signovaných objektů bez data výroby a od Ferdinanda Kolla čtyři kusy signovaných figurek z let 1833–1837. Od Johana Iwana evidujeme 11 signovaných prvků, z nichž většina je datovaných. K jeho nejranějším pracím podle dochovaných nápisů patří dvě skupinky, klečící a stojící král, oba se dvěma pážaty. Na jejich zadní straně se zachoval nápis s rokem výroby 1823.³⁰ U stojícího krále se navíc vyskytuje na zadní straně téměř nečitelný německý text: „*gerichtet und aufgebaut im Jahre 1900 von Winc (?) Sagietz (?)*“, z čehož můžeme usuzovat, že některé figurky, možná celý betlém, byl na přelomu století opravený a znovu sestavený. U zbylých kusů se signatury

³⁰ Tamtéž, inv. č. N 2025/147, 226, 233.

a datace v důsledku různých oprav nedochovaly. Pouze podle tvůrčího rukopisu lze typovat jejich příslušnost k určitému autorovi.

Lidové betlémy z Hradce nad Moravicí představuje dvacetidílná kolekce hrubě řezaných daráků a architektury z 2. poloviny 19. století. Pro muzeum byla získaná v roce 1938 od A. Pavlíka.³¹ Kolekce obsahuje čtyři celodřevěné polychromované figurky a jedenáct kaširovaných postav, včetně koně a dvou velbloudů s jezdci. Kaširované postavy mají detailně vyřezánu pouze hlavu, oděv je modelován z papíru vyztuženého olejovou barvou. Součástí souboru jsou i tři dřevěné malované domky, velká ze dřeva vyřezávaná a dohromady sklížená zřícenina a strážní budka zhotovená z tvrdého papíru.

V roce 1942 byly zapsány do sbírek tři polychromované řezbované figurky získané od Gustava W. Titze z Opavy.³² Jedná se postavu ženy nesoucí nádoby, běžícího chlapce a klečícího pastýře, všechny přiklizené k vyřezávaným zeleným podstavcům. V inventárních knihách se nachází záznam, že pocházejí ze starého opavského betlému z 18. století, který měl ve vlastnictví ještě v roce 1942 A. Scholz z Města Albrechtic u Krnova. Při podrobném porovnání tří postav se souborem figurek z albrechtického betlému³³ můžeme říci, že vykazují shodné znaky nejen v řezbářském stylu, v malbě a výrazu obličejů, ale také v typech šatů a v barevných tónech polychromie. Žena nesoucí nádoby je rovněž, jako některé figurky z albrechtického betlému, malována lazurovými barvami s metalickými pigmenty. Po tomto porovnání můžeme s největší pravděpodobností konstatovat, že se jedná o tři figurky z jednoho betlému nebo o výrobky stejného neznámého autora. Dá se uvažovat také o tom, zda není albrechtický betlém totožný se starým opavským betlémem, o kterém píše O. Wenzelides, že byl vystavován v rodině zahradníka Kurze na Ratibořské ulici v Opavě a po různých peripetiích ho pravděpodobně získal sedlák A. Scholz z Města Albrechtic.³⁴ Potvrzení těchto informací a jejich přesnější časové zařazení si však vynutí další cílené bádání v archivních pramenech, matrikách, časopisech a publikacích nejen v Opavě, ale také v Krnově, v Městě Albrechticích a na polské straně.

Po roce 1947 se do sbírek SZM dostaly převodem z Městského muzea v Opavě dvě řezbované figurky pastýře a pastýřky sedících na zelené trávě pod palmou, které připomínají tzv. králické figurky staršího původu.³⁵ Obě jsou polychromované olejovou barvou bez podkladu. Jedná se o hodnotnou práci neznámého lidového autora.

Z pomezí jihovýchodního Slezska a přilehlých oblastí Moravy, kde patřily mezi proslulá řezbářská střediska města Odry, Bílovec a Fulnek, se v muzejních sbírkách dochovalo několik neúplných jesličkových kolekcí, dokumentujících místní řezbářskou produkci. Zdejší betlémáři vyráběli figurky nejen dřevěné, ale i kaširované plátnem nebo papírem.

31 Tamtéž, inv. č. N 2035/1-20, v: 19–21 cm, v. velbloudů s jezdci: 27 cm.

32 Tamtéž, inv.č. N 2032/1-3, v: 19–24 cm.

33 Viz. pozn. 22.

34 O. WENZELIDES, *Heimatgeschichte*, s. 192-193. Uvádí, že v průběhu vánočních trhů se v Opavě místní i cizí návštěvníci chodili dívat na velký pohyblivý betlém vystavený v rodině zahradníka Kurze na Ratibořské ulici. Tento betlém byl předán Mariánské kongregaci v Opavě, ale tam ho veřejně nevystavovali. Později se vystavoval v domě albrechtického sedláka; A. KARÁSEK – J. LANZ, *Krippenkunst in Böhmen*, s. 211. Uvádějí, že v souvislosti s vánočními trhy na Dolním náměstí v Opavě se lidé chodili dívat na jesličky vystavené v domě řezníka Smiji. Dále mluví o velkém betlému v domě zahradníka Kurze na Ratibořské ulici, který údajně koupili za 100 guldenů krakovští jezuité, od nichž ho nazpět odkoupil sedlák Scholz z Města Albrechtic pro katolický dům v Opavě, kde však pro nedostatek místa nebyl vystaven (bez podrobnějšího bádání však nemůžeme potvrdit, že sedlák Scholz od krakovských jezuitů odkoupil právě Kurzův betlém).

35 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 6992, N 6993, v: 15–16 cm.

Již v roce 1913, v počátcích budování sbírky betlémů ve Slezském zemském muzeu, byl zakoupen od W. Riedela betlém z Oder pocházející z poloviny 19. století. Obsahoval 54 figurek a 13 ks architektonických prvků vyrobených z lepenky.³⁶ Značný rozdíl v opracování figurek nutí k domněnce, že jde o práci nejméně dvou autorů. Některé postavy jsou zhotoveny celé ze dřeva a velmi jemně vyřezány i v detailech, jiné vyřezal neznámý autor v hrubých obrysech z lipového dřeva a poté domodeloval plátnem a olejovou barvou. Také polychromie a výška figurek jsou značně rozdílné. V roce 1913 prodal do muzea kolekci betlémových figurek z poloviny 19. století také Josef Unger z Oder.³⁷ Obsahují 45 ks polychromovaných figurek, 27 ks architektury a 14 samostatných listů pozadí. Porovnáním jednotlivých figurek lze dokázat, že tento soubor je složen z figurek nejméně tří různých autorů, což při jeho stáří není nic neobvyklého. Za ztracené nebo poškozené figurky se často stavěly figurky nové. Pozornost si jistě zaslouží šest největších postavíček, z nichž ty nejvyšší sv. Josef, dudák, pastýř s ovečkou a stojící muž měří kolem 51 cm. Klečící Panna Maria a klanějící se pastýř pak 36 cm. Postavy mají detailně vyřezané hlavy a údy z lipového dřeva. Dřevěný špalík představující tělo je oblečený do hrubého plátna napuštěného klihem, které bylo po jeho ztuhnutí natřené olejovými barvami. Všechny šest postav je připevněno k čtyřhranným dřevěným podstavcům. I u ostatních figurek můžeme od sebe rozlišit polychromované řezbované postavíčky sv. Rodiny a kaširované figurky daráků, muzikantů, poutníků a pastýřů. 27 ks architektury představuje městské domy a paláce vyrobené z lepenky vyztužené dřevěnými kolíky. Okna byla původně vyrobena z kousků zrcadlového skla, jež bylo na mnoha místech nahrazeno staniolem. K betlému patří 14 listů pozadí malovaného temperovými barvami, které zhotovil neznámý autor. Pozadí na sebe vzájemně nenavazuje.

Ve 40. letech 20. století přibýly do muzejních sbírek další neúplné soubory jesličkových figurek z Oder. Muzeu je prodali U. Schartel a Poldi Pietsch z Oder.³⁸ Schartelovi jesle zhotovil neznámý zkušený řezbář okolo poloviny 19. století. Polychromované figurky jsou dovedně vyřezané z lipového dřeva. Zvlášť zdařilá je figurka muže v červené vestě s chlapcem na zádech a postava muže s dudami za pasem. Užitím barev s kovovým vzhledem a zlacením doplňků se ze souboru vyčleňuje sv. Josef a klečící pastýř s ovečkou. Pietschova kolekce pochází z konce 19. století. Osm malovaných kaširovaných postav a devět řezbovaných oveček nezhotovil řemeslník, ale řezbář samouk. Přesto se na všech postavách lidí i zvířátek odráží láska lidového tvůrce k řezbářské práci i betlémům.

V depozitářích SZM má své místo i betlém z poloviny 19. století neznámých tvůrců z Oder, jehož součástí je velká třídílná architektura představující města Jericho, Kafarnaum a Betánii, v nichž Ježíš za svého života působil.³⁹ Betlém se stavěl panoramaticky s ústředním motivem sv. Rodiny ve chlévě, která však mezi postavíčkami zakoupenými v roce 1941 od A. Kobiely z Oder chybí. Některé figurky jsou kaširované, jiné plastiky z lipového dřeva. Oboje mají polychromii. K velmi pěkným v kolekci 36 postavíček patří královský průvod doprovázený černými i bílými sluhy v orientálních oděvech s množstvím velbloudů. Architektonické prvky jsou vytvořeny kombinací malovaných dílů z lepenky a vyřezávaných dřevěných destiček. Domky mají okna zasklena zrcátky. Všechny díly architektury jsou popsány čísly a jmény města, ke kterému patří. Každé město mělo původně svůj samostatný stupňovitý podstavec,

36 Tamtéž, inv. č. N 2039/1-67, v. dřevěných figur: 15–20 cm, v. kaširovaných figur: až 37 cm.

37 Tamtéž, inv. č. N 2040/1-86, v: 19–24 cm, v. velkých figur: 36–51 cm.

38 Tamtéž, inv. č. N 2038/1-10, v: 20–23 cm; inv. č. N 2043/1-17, v: 19–27 cm.

39 Tamtéž, inv. č. N 2044/1-80, v. kaširovaných figur: 24–26 cm, v. řezbovaných figur: 10–12 cm.

kaširovaný tvrdým papírem, s vyznačenými půdorysy a čísly od jednotlivých dílů architektury. V muzejních sbírkách se však nacházejí podstavce pouze dva, k městům Kafarnaum a Jericho. Ve všech jmenovaných městech se vyskytuje alespoň jeden dům zaplněný postavami s výjevem z Kristova života. Ve městě Jericho je to věž se dvěma řezbovanými polychromovanými figurkami stojícími před zrcadlem, na němž je zobrazeno zlaté Boží oko. Na bočních stěnách visí obrázky sv. Anny s Pannou Marií a sv. Josefa s Ježíškem. Scéna pravděpodobně znázorňuje úryvek z evangelia „O farizeu a celníkovi.“⁴⁰ Ve skupině domků z městského celku Betánie umývá Máří Magdaléna nohy Ježíšovi, čemuž přihlíží pět apoštolů stojících za stolem. Scéna by se dala nazvat „Pomazání Krista v Betánii.“ Svědčí o tom i nápis „*Magdalena salbet vor seinem Leiden.*“⁴¹ Tento architektonický prvek je datován rokem 1849 a popsán německými nápisy „*Verbessert 1867*“ a „*Renoviert 1907*“ svědčícími o opravách betlému v roce 1867 a 1907. Ve městě Kafarnaum Ježíš uzdravoval.⁴² V interiéru jednoho domku vidíme na posteli ležet nemocnou dívku. U ní stojí modlící se Kristus a další postavy. Scéna znázorňuje „Vzkříšení Jairovy dcery“, což dokládá skoro nečitelný nápis na čelní stěně domku. Pozadí bohaté městské architektury tvoří osm velkých listů malovaných na papíře, z nichž čtyři jsou slepeny do souvislého pruhu.⁴³ Jedná se opět o dílo neznámého autora.

Od proslulého oderského řezbáře **Josefa Heinze** (1797–1872) se zachovalo v muzejních sbírkách šest polychromovaných figurek, hlavně poutníků a pastýřů vyřezaných z lipového dřeva.⁴⁴ Do muzea se je podařilo zakoupit v roce 1944 v Novém Jičíně. Autor na nich realisticky zpodobnil lidové kroje z této oblasti. Na výtvarném zpracování jejich oděvu můžeme nalézt vlivy rokoka. Výška figurek se liší, neboť některé sedí a jiné stojí. Všechny jsou připevněny k podstavci. J. Heinz svou prací inspiroval a ovlivnil celou řadu betlemářů z Oder a okolí. Obdobně stylizovanou avšak plastičtější ztvárněnou řezbu jako od J. Heinze

40 Jericho – město na západním břehu řeky Jordán severovýchodně od Jeruzaléma. Ježíš zde mluvil o podobnostech. Znázorněná scéna zřejmě znamená podobnost „O farizeu a celníkovi“. V Ekumenickém překladu Bible, Praha 1979, Luk. 18, 9-14, se praví: „O těch, kteří si na sobě zakládali a ostatními pohrdali, řekl toto podobství: Dva muži vstoupili do chrámu, aby se modlili, jeden byl farizeus, druhý celník. Farizeus se postavil a takto se sám u sebe modlil: Bože, děkuji ti, že nejsem jako ostatní lidé, vyděrači, nepoctivci, cizoložníci nebo i jako tento celník. Postím se dvakrát za týden a dávám desátky ze všeho, co získám. Avšak celník stál docela vzadu a neodvážil se ani oči k nebi pozdvihnout, bil se do prsou a říkal: Bože slituj se nade mnou hříšným. Pravím Vám, že ten celník se vrátil ospravedlněn do svého domu, a ne farizeus. Neboť každý, kdo se povyšuje, bude ponížen, a kdo se poníží, bude povýšen.“

41 Betánie – zaniklá vesnice vzdálená asi 3 km od Jeruzaléma při silnici vedoucí do Jericha, na východním úpatí hory Olivetské. Šimon Malomocný tu měl dům, jehož byl Ježíš hostem. Scéna znázorňuje „Pomazání v Betánii“. Citace z Ekumenického překladu Bible, Praha 1979, Mk. 14, 3-8: „Když byl Ježíš v Betánii v domě Šimona Malomocného a seděl u stolu, přišla žena, která měla alabastrovou nádobku pravého vzácného oleje z nardu. Rozbila ji a olej rozlila na jeho hlavu. Někteří se hněvali: „Nač ta ztráta oleje? Mohl se prodat za víc než tři sta denárů a ty se mohly dát chudým.“ A osopili se na ni. Ježíš však řekl: „Nechte ji! Proč ji trápíte? Vykonal na mně dobrý skutek. Vždyť chudé máte stále kolem sebe, a kdykoli chcete, můžete jim činit dobře; mne však nemáte stále. Ona učinila, co měla; už napřed pomazala mé tělo k pohřbu.“

42 Kafarnaum (Kefar Nahum) – bylo starověké město na severozápadním břehu Galilejského (Genezaretského) jezera v dnešním Izraeli. Ježíš zde uzdravoval. Uzdravil Jairovu dceru, služebníka setníkovy, matku Petrovy manželky, dábelníka, šlakem poraženého, syna královského služebníka a mnoho dalších. Viz Adolf Novotný, *Biblický slovník – díl A-P*, Praha 1992, s. 316.

43 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 2044/rozměr listu: 46,5x90,4 cm.

44 Tamtéž, inv. č. N 4140-N 4145, v: 15–25 cm; Josef Heinz (1798–1872) se narodil v Odrách jako syn tkalcovského mistra Karla Heinze. Působil jako malíř církevních obrazů. Pro farní kostel v Odrách vyhotovil v roce 1847 svatostánek hlavního oltáře. V Odrách vyřezával také jeho syn Alois Heinz (1826–1903), malíř církevních obrazů. Pro opavský kostel sv. Ducha namaloval sv. Alžbětu Duryňskou. Viz Marie SCHENKOVÁ, *K dějinám malířství 19. století ve Slezsku*, ČSM – B, 29, 1980, s. 123; Johann BÖHM, *Odrauer Krippengut*, in: Odrauer Heimatbüchlein, Odrau 1932, s. 39–40.

*Betlém z Oder – torzo (chlév se sv. Rodinou není původní),
část figur polychromovaná dřevořezba a část kaširovaná, polovina 19. století
(Etnografická podsbírka SZM, inv. č. N 2044).*

má ještě dalších devět polychromovaných figurek pocházejících z Oder.⁴⁵ Představují velmi pěknou řemeslnou práci z poloviny 19. století. Možná právě od syna J. Heinze Aloise (1826–1903). V inventárních knihách se zachovala pouze informace, že patřily do starého muzejního majetku. Figurky jsou oblečeny v zlidovělém oděvu z konce 18. století. Obzvláště působivě jsou propracovány postavičky muzikantů, zejména dudák a hráč na niněru. Také zpodobnění dvou žen, jedné v oděvu městského typu a druhé ve venkovském šatě s velikou nůšou na zádech a slepicí pod levou paží, svědčí o tom, že neznámý autor jistě hledal pro figurky předlohy ve svém okolí.

Betlemářskou tvorbu z 2. poloviny 19. století z Bílovce reprezentují polychromované plastiky vyřezané z lipového dřeva, které jsou dílem lidového řezbáře **Bernharda Beilnera** (1812–1897).⁴⁶ Beilner vyřezával zajímavě řešené a proporčně vyvážené postavy. Postupně se vypracoval na nejlepšího řezbáře regionu. Vedle tradičně řešených betlémových scén jako je pastýř opřený o kmen stromu, pastýř s ovečkou, různí daráci či dudák zhotovil i pozornost vzbuzující figurku ptáčníka. V kolekci opět chybí sv. Josef a Panna Maria s Ježíškem. Figurky muzeum získalo v roce 1943 od A. Kobiely z Oder.

Z Fulneku se v muzejních sbírkách nacházejí dvě jesličkové kolekce s kaširovanými polychromovanými figurkami.⁴⁷ Obě vznikly přibližně na konci 19. století. Kolekce s inventárním číslem N 2159/1-21 původně patřila do majetku bratrského sboru ve Fulneku, ale jméno jejího tvůrce neznáme. Dřevěné postavy s kaširovaným oděvem doplňuje jeden slon a drobná architektura, která jako by k celku nepatřila. Všechny figurky stojí na čtyřhranných dřevěných obarvených podstavcích. Druhý soubor zakoupený v roce 1939 od F. Eichlera z Opavy, vyrobil také neznámý tvůrce. Základ postav tvoří hrubě vyřezaná dřevěná kostra.

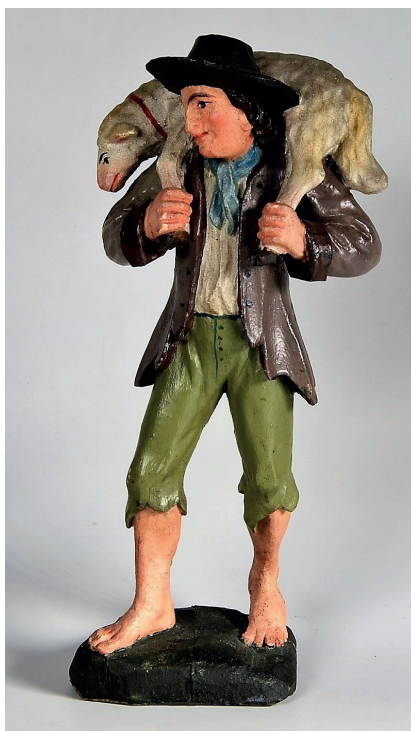
⁴⁵ SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 4147-N 4155, v: 17–22 cm.

⁴⁶ Tamtéž, inv. č. N 2033/1-17, v: 20–23 cm; A. KARÁSEK – J. LANZ, *Krippenkunst in Böhmen*, s. 211; Emil JELONEK, *Unser Krippenschnitzer Bernhard Beilner*, in: E. Jelonek (ed.), *Wagstädter Heimat*, Nürnberg 1954, s. 344–345.

⁴⁷ SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 2159/1-21, v: 24–38 cm, inv. č. N 4139/1-14, v: 22–27 cm.

*Žebrák, polychromovaná
dřevořezba, Odry, polovina 19. století
(Etnografická podsběrka SZM,
inv. č. N 4152).*

*Pastýř s ovečkou, polychromovaná
dřevořezba, autor: B. Beilner,
2. polovina 19. století (Etnografická
podsběrka SZM, inv. č. N 2033/13).*

Detailně propracovány jsou jen hlavičky, někde i ruce a nohy. Figurky mají oblečeny látkové šaty, napuštěné roztokem sádry, kličku a příměsí, které po uschnutí ztvrdly a poté byly obarveny. Pozornost mezi figurkami patří svérázné postavičce ženy z Kravařska oblečené do lidového kroje.

Ostravsko a Karvinsko zastupují ve sbírkách tři jesličkové soubory. První malá kolekce řezbovaných polychromovaných figurek z této oblasti byla zakoupena v roce 1978 ve Starožitnostech v Ostravě.⁴⁸ Sedm daráků a sedm zvířátek malovaných tmnými barvami pochází z 1. poloviny 19. století. Svědčí o tom zachovaná datace 1836 a neznámá signatura TS na podstavci sluhy nesoucího turban s královskou korunou. Nákup v roce 1992 obohatil sbírky SZM o mechanický betlém řezbáře **Milana Kořistky** (nar. 1929), žijícího v Ostravě-Porubě.⁴⁹ Milan Kořistka, vlastním povoláním řezník, jinak řezbář samouk, se dlouhá léta ve volných chvílích zabýval vyřezáváním betlémových figurek, ze kterých stavěl pohyblivé betlémy a dřevěné vesnice. Jeho figurky nemají polychromii. Jsou vyřezány z měkkého světlého dřeva a nalakovány. Mechanický betlém zakoupený do sbírek je připevněný k rozměrnému kovovému podstavci, v němž se ukrývá elektromotor a převodový mechanismus z přední strany zakrytý

48 Tamtéž, přír. č. N 78,117/1-14, v: 15–16,5 cm.

49 Tamtéž, Etnografická podsběrka, inv. č. N 14295, rozm.: 100x80x68 cm; v. figurek: 13–14 cm.

vyřezávanou deskou. Motor uvádí do pohybu 18 figurek a kometu. Panna Maria a sv. Josef stojící v chlévě s šindelovou střechou strnule pohybují rukama nad Ježíškem v jesličkách, čemuž střídavě přihlížejí volek a oslík. Nad chlévem sem a tam létá kometa. Kolem sv. Rodiny pravidelně krouží sv. Tři králové a poutník s lucernou. Na nižší podestě přináší muž na podnose nůž a chléb, slepice zobe zrní, trubač zvedá k ústům trubku, bubeník bubnuje a žena čte knihu. Pastýř pasoucí stádo pohybujících se oveček zvoní na zvonici a přitom se ozývá cinkání. Celou jesličkovou kompozici doplňují čtyři specifické stromy. Celý betlém ze tří stran uzavírá dřevěný laťkový plot. Z Karviné se ve sbírkách národopisného oddělení vyskytuje pouze několik figurek, opět dílo neznámého autora.⁵⁰ Panna Maria, sv. Josef, ptáčník s klecí na ptáky, několik muzikantů a pastýř jsou poměrně velké plastiky, částečně vyřezané z lipového dřeva s detailně propracovanými obličejí a z části kaširované. Obarvený kaširovaný oděv umně přibližuje oblečení prostého lidu z konce 18. století. Všechny postavičky jsou přiklášeny k podložce, zvrásněné řezbou napodobující trávu. Tyto figurky můžeme poměrně přesně datovat, neboť na skalisku, na němž sedí pastýř hrající na píšťalku je vyrytý letopočet 1875.

V muzejních sbírkách nechybí ani ukázky rozsáhlé výroby betlémů z Králík a okolí odkud byly exportovány tisíce figurek do celé Evropy. Tato oblast, kde se setkávalo české etnikum s polským a německým, žila řezbářstvím již od 18. století. Tamní řezbáři se specializovali na vyřezávání drobného kuchyňského nářadí, dřevěných hraček, předmětů s náboženskou tematikou a také v nemalé míře na figurky do betlémů. Odbyt výrobků zajistil čilý pohyb návštěvníků z různých koutů země v poutním kostele na Hoře Matky Boží u Králík. Výroba figurek v chudém horském kraji s bohatými lesy dávala obživu stovkám rodin v okolních vesnicích. Po josefínských reformách v roce 1780 a následujícím zákazu poutí však dolehla na obyvatele Králík krize, která postihla nejen řezbáře, ale i obchod. Z řemesel pak hlavně perníkáře a voskaře, kteří vyráběli pro poutníky různé devocionálie. Za této situace muselo dojít ke změnám. V podmínkách podomácké výroby se celé rodiny přeorientovaly na sériovou výrobu vyřezávaných betlémů. Do zahraničí je prodávali překupníci z vnitrozemí jako „echte Erzebirgware“ (pravé krušnohorské zboží), ale i jako „Wiener Krippe“ (vídeňské jesličky). Na konci 19. století přišla nová módní vlna betlémů. Kraličtí řezbáři uvažovali o tom, jak povznést sériovou výrobu kralických figurek. Za této situace došlo v roce 1873 k otevření odborné řezbářské školy, kde se měli zdokonalovat řezbáři z širokého okolí. Úroveň sériové výroby se však nezvýšila, neboť se nepodařilo rozbít zaseté výrobní vztahy rozptýlené manufakturní výroby. V letech po I. světové válce se hromadná výroba figurek přestala vyplácet a nastal odliv pracovní síly za lepším výdělkem do průmyslu. Po roce 1945 vyřezávali figurky v Dolní Hedči u Králík už jen řezbáři Josef Schwarzer (1907–1985) a jeho syn Josef Schwarzer ml. (1931–2005).⁵¹

První ukázkou kralické práce, pastýřku se dvěma ovečkami u studny, muzeum zakoupilo v roce 1913 od starosty Andělské Hory Ferdinanda Fuchswanse.⁵² Je vyřezána z lipového dřeva a polychromována. Další kralické figurky byly do sbírek zakoupeny až v roce 1933 od A. Ditrichové z Rýžoviště.⁵³ 126 maličkých postaviček z 2. poloviny 19. století je vyřezáno

50 Tamtéž, Etnografická podsbírka, inv. č. N 4159-N 4171, v: 19–30 cm.

51 Vladimír VACLÍK, *Lidové betlémy v Čechách a na Moravě*, Praha 1987 – v knize je chyba, Josef Schwarzer st. zemřel 20. 7. 1985, s. 104–107; Zdena LENDEROVÁ, *Historické betlémy z Čech, Moravy a Slezska*, Hradec Králové 2004, s. 13–16.

52 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 2034, v: 10 cm.

53 Tamtéž, inv. č. N 2045/1–195, v: 10–12 cm.

z tvrdého dřeva a obarveno tlumenými klišovými barvami. Mezi figurkami můžeme najít kromě biblických postav Panny Marie, sv. Josefa, Ježíška a tříkrálového průvodu mnoho pastýřů, stojících nebo ležících v různých polohách, se stády oveček, která hlídají strakatí psi. Daráci tvoří pestrý dav, v němž jsou smíšená různá zaměstnání a řemesla. Tak vedle pluku vojáků pospíchají k městské bráně pekaři, zedníci, kominík, myslivec, babka se slepicí, městské paničky a mnohé další postavičky nesoucí dary Ježíškovi. Vyřezáváním košíků s ovocem, koláči a podobně se kraličtí řezbáři nezdržovali. Do zhotoveného dřevěného košíku nasypali drobná semínka, rýži, mák, kroupy nebo půlky hrachu, které nakonec barevně pomalovali. Různé drobné předměty v rukou darovníků zhotovili zvlášť a dodatečně je k trupu přilepili klišem. U klobouků či vleček králů si tvůrci vypomáhali tvrdým kartonem formovaným za vlhka. Architektura kralického betlému se obvykle stavěla na terasovité konstrukci. V naší sbírce ji tvoří nevelké typické pestrobarevné stavby zhotovené z lepenky. Jsou to chalupy, hospody, někdy až dvoupatrové městské domy s vývěsními štítky a obchody, vedle nichž se táhnou hradby. Za hradbami se prolíná směsice výstavních měšťanských domů a paláců. Jednotlivé stavby jsou samostatné, tudíž při každé stavbě betlému má městečko novou podobu. Další nákup kralických figurek do sbírek se uskutečnil v roce 1976.⁵⁴ Muzeu je prodal J. Grimm z Opavy. Jedná se o nejmladší výrobní typy pocházející z počátku 20. století. 34 postaviček a 13 zvířátek má obdobný charakter jako figurky předchozí kolekce, pouze rozměry jsou o něco menší. Figurky v této kolekci jsou silně poškozeny.

V muzejních sbírkách se nachází také několik figurek a architektonických prvků bez bližšího určení. Mezi ně patří polychromovaná postava muže ve slovenském kroji s pletenci vlasů pod širokým kloboukem a kabelou u levého boku.⁵⁵ Postavička je hrubě řezaná ze dřeva a kaširovaná. Další tři figurky představují anděly, z nichž dva jsou kaširovaní. Třetí, řezbovaný a polychromovaný Archanděl Gabriel, stojí v odění římského vojáka a v levé ruce drží váhy.⁵⁶ Neznámý původ má i drobná architektura k betlému skládaná z malovaných dřevěných špalíček.⁵⁷

Samostatnou kapitolu pak tvoří betlémové figurky, které sice nemají charakter lidové provenience, ale jsou ceněné zejména pro svou dokumentační hodnotu. K nim patří polychromovaná ze dřeva vyřezávaná figurka anděla nesoucího stuhu s nápisem *Gloria in Exelsis Deo*.⁵⁸ Jedná se o práci neznámého autora z 2. poloviny 17. století z okolí Javorníka ve Slezsku. Figurku muzeum zakoupilo v roce 1929 od Jana Hubala z Javorníka. Dalším cenným dokladem je terakotová plastika, klečící pastýř s ovečkou, kterou daroval do sbírek v roce 1939 Edmund Wilhelm Braun.⁵⁹ Dle stylu pochází pravděpodobně z Neapole z období okolo roku 1760. Obdobný původ mají i čtyři betlémové figurky, které daroval do sbírek v roce 1920 Dr. Sigmund Sedlnický. Podle záznamů v přírůstkových knihách původně pocházely z betlému jeho prarabaty baronky Liny Sedlnické.⁶⁰ Jedná se o skupinu sv. Tří králů a anděla.

54 Tamtéž, inv. č. N 6917-N6963, v: 7–10 cm.

55 Tamtéž, inv. č. N 4156, v: 23,5 cm.

56 Tamtéž, inv. č. N 4156A, v: 13 cm; N 4157, v: 15,5 cm; N 4158, v: 17 cm.

57 Tamtéž, inv. č. N 2160/a-e.

58 Tamtéž, inv. č. 4136, v: 23,5 cm.

59 Tamtéž, inv. č. N 4135, v: 17,2 cm

60 Tamtéž, inv. č. N 4137/1-4, v: 17 cm. Sigmund Sedlnický, baron z Choltic a Bílovce (30. 9. 1872 Bílovec – 6. 1. 1949 Vídeň), Lina Sedlnická (Caroline Marie Josephe Amalie sv. p. Sedlnická *16. 5. 1857 Opava, + 15. 4. 1920 Opava) viz: Jaroslav ZEZULČÍK, rodokmen – databáze online: <http://www.zamekbilovec.estranky.cz/clanky/sedlnicti-z-choltic/rodokmen.html>, citováno ke dni 17. 6. 2019.

Tělo postaviček je řezáno ze dřeva, mají pohyblivé končetiny a voskovou hlavu s malovaným obličejem. Figurky jsou oblečeny do honosného hedvábného barokního šatu posíteného flitry, zlatými a stříbrnými portami. Všechny čtyři figurky, pocházející pravděpodobně z mnohem většího celku, vyrobili na přelomu 18. a 19. století profesionální řemeslníci ze Salzburgu. V té době oblékané voskové figurky spolu a voskovými plastikami umístěnými pod skleněnými poklopy patřily i ve Slezsku k reprezentačním předmětům šlechtických a bohatých měšťanských interiérů.

Soubory volně stavitelných betlémů doplňují betlémy skříňkové, které se také vyráběly v proslulých betlemářských centrech. Bývaly módní součástí interiérového vybavení měšťanských bytů. Rozšířily se zejména od poloviny 19. století, kdy pronikly i do zámožnějších venkovských domácností. Skříňkové betlémy měly figurky vyřezávané ze dřeva, tvarované z vosku, těsta nebo tragantové hmoty.⁶¹ Poněvadž byly figurky většinou modelovány jen zepředu, umísťovaly se napevno v ustálené kompozici do stylizované betlémské krajiny nebo do podhradí orientálního města. Scénu chránila prosklená skříňka nebo hlubší trojrozměrný obraz. Ve Slezském zemském muzeu evidujeme čtyři exponáty zhotovené přibližně v polovině 19. století a jeden exponát z přelomu 19. a 20. století

Jako starý muzejní majetek neznámého autora jsou označeny závěsné jesle v černé zasklené skříňce slezské proveniencí.⁶² Sv. Josef, Panna Marie a jesličky novorozeněte se nachází v jeskyni uprostřed skříňky. Postavy jsou vyřezány ze dřeva a polychromovány. Za nimi na kaširované skále posypané třpytivou skleněnou drtí se vypíná město obehnané hradbami. Zajímavostí je, že se ve skříňce nenachází jiné postavy, ale je vyzdobena množstvím barevných ptáků, hříbků, sušených květů a mušlí. Druhý skříňkový betlém, podle informací Jana Kinzela z Opavy, který jej získal od Adély Richterové, rozené Breuerové, zhotovil některý člen rodiny Breuerovy bydlící na Sadové ulici v Opavě.⁶³ Muzeum ho zakoupilo v roce 1936. V betlému se nachází velké množství figurek vymodelovaných z voskové hmoty. V levém rohu skříňky, v polorozpadlé stáji s doškovou střechou, odpočívá sv. Rodina. Zbytek skříňky je terasovitě rozdělen do tří vrstev, ve kterých se střídají daráci s dary pro Ježíška, pastýři se stády miniaturních oveček a papírové orientální město s paláci a věžičkami. Terén je posypán lesknoucí se drtí a zdoben mušlemi. Třetí skříňkový betlém zakoupilo muzeum v roce 1936 od H. Benthlové z Opavy.⁶⁴ Podle sdělení prodávající pochází z rodinného majetku ze západního Slezska. Figurky jsou vyrobeny z tragantové hmoty a představují měšťany v dobových oděvech přinášejících dary Ježíškovi. Spolu s architekturou jsou terasovitě rozmístěny ve dvou vrstvách, které spojují úhlopříčně vedené cesty. Ani zde nechybí terén posypaný třpytivou drtí, mušle a šnečí ulity. Určitou zvláštností v muzejních sbírkách je čtvrtý betlém umístěný v dřevěné zasklené skříňce se skosenými rohy.⁶⁵ Jedná se o tzv. postní neboli pašijový betlém. V centru betléma v Getsemanské zahradě s olivovníky klečí modlíci se Kristus. Nedaleko Krista spí v trávě skupina apoštolů a v jeskyních se modlí poustevníci. Zrazující Jidáš s měšcem v ruce přivádí z levé strany ozbrojené římské legionáře a biřice, kteří přicházejí zatknout Ježíše. Jednotlivé postavy jsou vyřezány ze dřeva a polychromovány.

61 Tragant je pryskyřice vytékající při poškození kůry asijských keřů rodu *Astragalus* (česky kozinec). Je to specifický materiál, který se jinde než ve skříňkách nevyskytuje. Svým vzhledem podle povrchové úpravy připomíná porcelánový biskvit, vosk nebo slonovinu.

62 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 2161, rozm.: 41x33x26 cm.

63 Tamtéž, inv. č. N 4180, rozm.: 52x39,5x14 cm.

64 Tamtéž, inv. č. N 4181, rozm.: 49,5x47x33,5 cm.

65 Tamtéž, inv. č. N 2162, rozm.: 73x47x36 cm.

V betlémském zpodobnění mají ustálené dobové oblečení a atributy. Celý výjev je zasazen do krajinného rámce z kaširovaného papíru a lepenky. Scénu doplňují umělé stromy, keře, květiny a pozlacené a postříbřené šnečí ulity. Betlém je evidován jako starý muzejní majetek.

Stupňující se obliba jesliček v 19. století vedla k myšlence reprodukovat obrázky betlémových figurek pomocí tisku. První jesličkové archy začaly produkovat německé tiskařské firmy. Ale už po roce 1820 se tiskly jesličkové archy na území Čech v dílnách mnoha vydavatelů, například u F. K. Wolfa, J. Kopetzského, V. F. Hoffmanna, P. Bohmanna, A. Senefeldera nebo W. Moracka. Zpočátku se jednalo o ručně kolorované ocelorytiny, později o litografie či dřevořezbu. Nejstarší byly kolorované pouze červeně, modře, zeleně a žlutě. Tyto vystřihovací archy se potiskovaly texty v češtině, němčině, polštině, maďarštině a v dalších cizích jazycích, neboť byly určeny pro téměř celý křesťanský svět.⁶⁶

Mezi první známá střediska výroby jesličkových archů v Německu patřila i tiskárna v Neu Ruppinu. Z její produkce se v muzeu nachází soubor vystřihovaných figurek, který předal do sbírek v roce 1938 A. Pavlík.⁶⁷ Tento neúplný betlém tvoří 27 postavíček a 19 stromů. Papírové tištěné postavíčky jsou podlepeny tuhým papírem a vystřiženy. Vzadu přilepený kolíček slouží k zapíchnutí do mechu. Produkci tiskárny v Neu Ruppinu zastupuje v muzejních sbírkách ještě 15 potištěných kartónů s jesličkovými náměty, jež byly zakoupeny současně s kolekcí králických figurek v roce 1933 od A. Dittrichové z Rýžoviště.⁶⁸ Jesličkové archy jsou označeny značkou „*Neu Ruppín bei Oehmigke & Riemschneider*“ a popsány nápisy v jazyku německém i českém, což svědčí o plánovaném velkém rozšíření těchto archů.

Vedle figurek lidí, zvířat a stromů jsou na kartonech vytištěny také domy a celá města. Všechny tisky jsou ručně kolorovány. Ze starší tiskařské produkce v muzejních sbírkách evidujeme také jeden ručně kolorovaný kamenotisk.⁶⁹ Tento arch vystřihovacích figurek, s devíti postavami – sv. Josefem, Pannou Marií s Ježíškem na klíně, se sv. Třemi králi, klečícím darákem, ovečkou, s kometou a křovím, je popsán nápisy v němčině, češtině a maďarštině. Jeho tiskaře určuje nápis při dolním okraji: „*Druck a Verlag von J. Stockinger a Al. Morsack, Wien, VI. Esterhazypalais*“. Jesličkový arch do muzea daroval v roce 1936 Václav Scheich z Frýdku. Na počátku 20. století vynikly mezi litografickými tisky jesličkové archy zhotovené podle návrhu Mikoláše Alše (18. 11. 1852 – 10. 7. 1913). Archy obsahovaly kolorované kresby lidí, zvířat, stromů a architektonických prvků. Zajímavostí je, že všechny postavy oblékl M. Alš do lidových krojů z Čech, Moravy a Slovenska. První tři archy byly vydány v roce 1902 a čtvrtý v roce 1904. Postupem času pak byly v různé kvalitě vydávány znovu. Z tohoto oblíbeného betlému se v muzeu nachází šest papírových tištěných figur nalepených na překližce a vyřezaných podle obrysu jednotlivých postav.⁷⁰ Alšovy figurky zakoupilo SZM v roce 1975 od Jiřího Pavelčíka z Opavy.

Jiným typem papírových betlémů byly rozkládací betlémy tlačené do nízkého reliéfu. Takový se podařilo získat v roce 1999 od Marie Levinské z Opavy, která ho dostala od své babičky žijící ve Vídni.⁷¹ V centrální části zimní scenérie se nachází Panna Marie s Ježíškem, kolem níž poletuje sedm andělů. Sv. Josef se ve scéně nevyskytuje. Pozadí kolem P. Marie tvoří

66 Vladimír VACLÍK, *České betlémy*, Praha 1994, s. 41.

67 SZM, Etnografická podsbírka, inv. č. N 2036/1-46, v: 5–37 cm (na figurce N 2036/13 zachovalá část nápisu).

68 Tamtéž, inv. č. N 2045/196-210, rozm.: 34x42 cm.

69 Tamtéž, inv. č. N 3145, rozm.: 34,1x21 cm.

70 Tamtéž, inv. č. N 13808-N 13813, v: 6–13,5 cm.

71 Tamtéž, inv. č. N 15336, rozm. ve složeném stavu: 30,3x23,5 cm.

Výstřižovací jesličkové archy, barevný tisk na papíru, Neu Ruppin, 2. polovina 19. století
(Etnografická podsbírka SZM, inv. č. N 2045).

zasněžené stromy a tyrkysové nebe s hvězdami. Ve složeném stavu můžeme na přední straně vidět zlatý nápis „*Fröhliche Weihnachten*“ umístěný v rámečku z jehličnatých větví. Betlém pochází pravděpodobně z konce 19. století. Obdobnou technikou je vyrobený také papírový reliéfní betlém se sv. Rodinou, sv. Třemi králi, pastýřem a zvířátky umístěný na podstavci, který slouží zároveň jako schránka pro další samostatné figurky.⁷² Zadní část schránky tvoří jednoduchá krajina s betlémskou hvězdou. Celá scénérie je posypána barevnými třpytkami. Byl získán v roce 2000 z pozůstalosti po Vlastě Hrubé z Dobroslavic.

Z pozůstalosti od stejné majitelky evidujeme ještě malý rozkládací nereliéfní betlém nevelké kvality pocházející z 1. poloviny 20. století.⁷³ V roce 1993 byl fond doplněn o jednoduchý skříňkový betlém s drobnými reliéfně tlačenými papírovými figurkami a architekturou.⁷⁴ Sv. Rodina včetně sv. Tří králů zaujímá své místo v centrální části pod městskými hradbami. V okolí chléva pasou svá stáda pastýři. Zelené plochy a papírové stromy v něm majitelé v průběhu času druhotně doplnili sušeným mechem. Betlém byl zakoupen od Oldřicha Máši z Moravského Berouna.

Do poslední nejnovější skupiny jsme zařadili několik jesličkových souborů vyrobených na přelomu 20. a 21. století.⁷⁵ Kolekce těchto artefaktů pochází z pozůstalosti sběratele Rudolfa

⁷² Tamtéž, inv. č. N 15636-N 15657, rozm.: 23x32x5 cm.

⁷³ Tamtéž, inv. č. N 15615, rozm.: 12x18 cm.

⁷⁴ Tamtéž, inv. č. N 16773, rozm.: 46x22x28 cm.

⁷⁵ Tamtéž, inv. č. N 19255-N 19286, rozm.: různé.

Jatzka z Velkých Hoštic a byla získána darem v roce 2012. Jsou ukázkou postupné přeměny až zanikání tradičního chápání a ztvárnění betlémů. O většině z nich nelze hovořit jako o produktu lidové výtvarné kultury. Jedná se o betlémy dřevěné, sádrové, z keramických hmot či plastů, vyrobené sériově v různých družstvech nebo dovezené ze zahraničí, většinou z Číny. Tyto jesličkové kompozice se v současné době prodávají v obchodech v době vánočních svátků jako sezónní nebo vánoční dekorační zboží.

Soubor úplných i neúplných betlémů v etnografické podsbírce Slezského zemského muzea je jistě pouze malou částí z množství betlémů existujících ve Slezsku v minulých staletích. Přesto, že nebyl v minulosti budován systematicky, podává poměrně široký obraz vývoje betlemářství v české části západního Slezska a na severní Moravě. Můžeme konstatovat, že proměny betlémů a jejich podoby v průběhu času jsou odrazem obecných proměn v kulturním povědomí, vyplývajících ze změn společenské a ekonomické struktury společnosti. Vzhledem k tomu, že s největší pravděpodobností jsou v současné době akvizice starých regionálních betlémů již nepravděpodobné nebo velmi ojedinělé, musíme v následujících letech soustředit sbírkotvornou činnost na práce současných betlemářů, pro něž je charakteristické nejen využívání širokého spektra různorodých materiálů, ale mnohdy i netradiční pohled na tuto problematiku. Neméně důležitá je také spolupráce se soukromými sběrateli betlémů.

Summary

Nativity scenes from the collections of the Silesian Museum

Nativity scenes, which fascinate us with their captivating charm to this day, are an integral part of our folk tradition. In the past, Silesia was an extensive "nativity-scene" area where many carving workshops and folk carvers worked to make their living or earn some extra money by making nativity figures. This is evidenced by the collection of nativity scenes recorded in the ethnographic sub-collection of the Silesian Museum, which partly maps this production. The study deals with the development of the museum collection, the types of nativity scenes and their production. In this context, it draws attention to the work of well-known and unknown authors and to the extension of the nativity-scene tradition in individual regions. The nativity scenes in the museum are not only evaluated from an artistic point of view, but are comprehensively understood, including the complements that have been added to them over time. Part of the work comprises references to the relevant inventory numbers and dimensions of objects registered in the ethnographic sub-collection. Descriptive and comparative methods are used for a detailed description and classification of the collection of nativity scenes, individual figures and architectural elements.